

Łukasz Gołaszewski, *Spory o dziesięciny. Świeccy i duchowni w Knyszynie na przełomie XVI i XVII wieku*, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Wydawnictwo Campidoglio, Warszawa–Podkowa Leśna–Białystok 2016, ss. 250 + [2], ISBN 978-83-641030-3-2, 978-83-938107-6-5

Omawiana monografia ma na celu uzupełnienie luki w badaniach nad kwestią dziesięciny i sporów o nią na przełomie XVI i XVII w. Już we wstępie Autor wyraźnie zaznacza, że badania nad tym średniowiecznym podatkiem religijnym są w najlepszym przypadku traktowane przyczynkowo, a ostatnie studia prowadzone były w okresie międzywojnia i dotyczyły jego wymiaru w średniowieczu. Praca ukazuje ciekawe przykłady funkcjonowania dziesięciny w czasie nasilających się o nią sporów między stanem duchownym a szlachtą i mieszczaństwem.

Łukasz Gołaszewski konsekwentnie pochyla się nad dziejami Knyszyna w nowożytności, o czym świadczą jego wcześniejsze publikacje¹. Wybór tego miasta jako przedmiotu badań stanowi więc pewną kontynuację. Ponadto jest jak najbardziej trafny z powodu intensyfikacji konfliktu o dziesięcinę oraz dostępności źródeł o nim traktujących. Ramy chronologiczne przypadające na przełom XVI i XVII w. są w pełni zasadne. Na potrzeby wywodu Autor rozpoczął swoje rozważania od średniowiecza. Nie sposób bowiem przedstawić funkcjonowania dziesięciny, pomijając czasy, w których kształtował się jej społeczno-prawny wymiar. Przełom XVI i XVII w. w Knyszynie obfitował w spory między mieszczanami a proboszczami. Natomiast wykorzystanie źródeł z XVII i XVIII w. dało możliwość uchwycenia ewentualnych zmian w funkcjonowaniu tak miasta, jak i parafii.

Praca składa się – oprócz wstępu, zakończenia i wykazu bibliografii – z czterech rozdziałów. Pierwszy – pt. „Dzieje dziesięciny w Polsce w średniowieczu i nowożytności” – poświęcony jest omówieniu historii tego podatku wraz z jego regulacjami, zawartymi zarówno w prawie kanonicznym, jak i powszechnym, będącymi przyczyną powstających konfliktów. W rozdziale drugim („Dzieje parafii i sporów o dziesięcinę”) historia parafii pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny, świętych Jana i Andrzeja Apostołów oraz świętej Apolonii zostaje rozszerzona o omówienie trwających w Knyszynie konfliktów o dziesięcinę. Rozdział trzeci („Przesłanki i mechanizmy konfliktów o dziesięcinę w Knyszynie”) i czwarty („Mieszczanie knyszyńscy i ich sytuacja ekonomiczna”) dotyczą sytuacji społecznej i ekonomicznej skonfliktowanych stron.

Rozdział pierwszy jest poświęcony rozwojowi dziesięciny w Polsce na tle rozwijającego się systemu prawa powszechnego i kanonicznego. Istotą staje się tu uchwycenie społeczno-ekonomicznego wymiaru tej powinności, a także momentu, w którym – wraz z rozwojem społeczeństwa stanowego – pojawiły się pierwsze konflikty. Związane one były z powstawaniem

¹ Ł. Gołaszewski, *Obrót nieruchomościami w Knyszynie w latach 1553–1557 w teorii i praktyce prawa litewskiego (I Statutu z 1529 r.)*, w: *Ius mercatorum, lex mercatoria. Z dziejów i współczesności prawa handlowego*, red. M. Mikuła, P. Suski, Kraków 2011; *idem*, *Organizacja władz i stratyfikacja ekonomiczna społeczności miasta Knyszyna w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, w: *E fructu arbor cognoscitur. Studia ofiarowane na osiemdziesięciolecie Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego*, red. M. Mucha, K. Zojdź, Piaseczno 2010; *idem*, *Praktyka prawa zobowiązań w mieście Knyszynie w latach 1553–1557 w świetle Ius Municipale Magdeburgense oraz I Statutu Litewskiego*, w: *Ex contractu, ex delicto. Z dziejów prawa zobowiązań*, red. M. Mikuła, K. Stolarski, Kraków 2012; *idem*, *Przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu w I Statucie Litewskim i praktyce sądownictwa miasta Knyszyna z lat 1553–1557*, w: *Culpa et poena. Z dziejów prawa karnego*, red. M. Mikuła, Kraków 2009; *idem*, *Testament wikariusza knyszyńskiego Andrzeja Neapolitanusa z 1594 roku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2012, nr 2.

nowych osad na odmiennych prawach. Prawo polskie zakładało, że podatek należy się biskupowi, który też odstępował od jego pobierania na rzecz nowo powstałej parafii. Natomiast w świetle prawa niemieckiego nowa parafia otrzymywała ziemię, w związku z czym dziesięcina przysługiwała biskupowi. Kolejna płaszczyzna konfliktów dotyczyła przejścia z opłaty małdratowej i snopowej na rzecz pieniężnej. Obie strony poszukiwały rozwiązań i kompromisów poprzez uaktualnianie prawodawstwa oraz wprowadzenie umów określających wymiar i należność. Zdecydowanym mankamentem jest w tym miejscu brak tabeli, w której można by chronologicznie ukazać rodzaj oraz wartości wpływającej do knyszyńskiej parafii dziesięciny. Rozdział ma charakter wprowadzający i opiera się na dotychczasowych ustaleniach historyków, lecz zawiera też cenne spostrzeżenia na temat prowadzonych wówczas przez prawników debat nad charakterem dziesięciny. Przedstawienie opinii Mikołaja Zalasowskiego idealnie ukazuje dwoistość funkcjonowania tego podatku w praktyce (s. 45–46). Duchowni bowiem, powołując się na prawo kanoniczne, wywodzili dziesięcinę z prawa Bożego, świeccy natomiast lokowali ją w prawie powszechnym. Uzupełnienie narracji o ustalenia poszczególnych synodów, nakreślenie wypracowanych zasad funkcjonowania w miastach, opartych na zawieranych umowach, a także ukazanie specyfiki jurysdykcji miast w zakresie pobieranych opłat dało spójny obraz dziejów dziesięciny.

W rozdziale drugim Autor skupił się przede wszystkim na dziejach parafii pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Knyszynie. Jej rozwój, od momentu fundacji kościoła przez Mikołaja Radziwiłła, wojewody wileńskiego i kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego, aż do końca XVII w. staje się tłem do omawianych konfliktów o dziesięcinę. Należy zauważyć, że knyszyńska parafia była hojnie uposażona. Fundacja radziwiłłowska z 1520 r. zakładała 6 łąnów pośród ról Knyszyna, 6 łąnów Długiej Łąki oraz dziesięciny snopowej dworu knyszyńskiego. Do dziesięciny zobowiązani byli podlegli Radziwiłłowi bojarzy, chłopci mieli składać po 4 grosze litewskie z łąnu oraz opłacać kołędę. Druga fundacja królowej Bony z 1540 r. zobowiązywała mieszczan do oddawania proboszczowi kopy żyta i owsa z łąnu, składania od każdego domu 3 groszy litewskich na św. Marcina i po 1 groszy litewskim na Trzech Króli. Nałożone na knyszyńskich mieszczan powinności nie było na Podlasiu wyjątkiem, podobnie było w Narwi czy Brańsku. W świetle ustaleń Autora przyczynami konfliktów były sporządzane pomiędzy mieszczanami a poszczególnymi plebanami umowy określające termin i wymiar uiszczanej dziesięciny. Do powstawania sporów przyczyniały się także odmienne interpretacje zapisów umów, o czym świadczy przypadek konfliktów księdza Józefa Szczyta Zabielskiego z mieszczanami. Wykorzystując przechowywane w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie przywileje kościoła knyszyńskiego, zbiór akt miejskich oraz wypisy z ksiąg Metryki Koronnej dotyczące sytuacji spornych, Autor ukazał prawny aspekt konfliktów o dziesięcinę. Ich przebieg został trafnie określony jako powtarzający się mechanizm: pojawienie się nowego plebana, egzekwowanie powinności, opór mieszczan i szukanie rozwiązania (niekiedy na drodze sądowej).

Kolejny, trzeci rozdział dotyczy mechanizmu konfliktu i skupia się na sytuacji ekonomicznej parafii w Knyszynie. Odtwarzanie przebiegu sporów jedynie na podstawie umów oraz wyroków sądów daje ich niepełny obraz. Istotnym elementem jest próba rekonstrukcji stosunków panujących między proboszczami a mieszczanami zarówno na płaszczyźnie ekonomicznej, jak i społecznej. Zobowiązani do powinności mieszkańcy Knyszyna nie kwestionowali istoty dziesięciny, negowali jednak jej wymiar. Mieszczanie obserwowali zachowanie proboszcza, a także byli świadomi wartości przekazywanych na rzecz kościoła darów. Wykorzystanie w pracy akt wizytacji z Archiwum Archidiecezji w Białymstoku i akt skarbowych z Archiwum Skarbu Koronnego pozwoliło na określenie wyposażenia kościoła. W wielu przypadkach wynikało ono z prywatnych ofiar, zarówno wotywnych, jak i testamentowych. Przyczyną rodzących się

sporów – oprócz wysokości dziesięciny egzekwowanej przez proboszcza – było także postępowanie poszczególnych proboszczów w kwestii sprawowania opieki nad parafią. Wizytacja z lat 1674–1677 wykazała brak troski o stan kościoła (konieczność naprawy dachu, dzwonnicy, kostnicy oraz odnowienia plebanii) przez księdza Józefa Galeratego, który także lekceważąc obowiązek rezydencji, przebywał w parafii jedynie w święta, a pobierany od Żydów kozubalec wydawał na potrzeby własne, pomijając utrzymanie kantorów i służby kościelnej. Nie można jednak wszystkim plebanom zarzucać braku zaangażowania w życie parafii i chroniczną niedbałość, niektórzy bowiem przeznaczali na jej funkcjonowanie znaczne kwoty, a także pozostawiali po sobie aparaty kościelne (np. ksiądz Kiślicki). Mimo fragmentaryczności źródeł ambitny cel przedstawienia sytuacji ekonomicznej parafii knyszyńskiej udało się Autorowi zrealizować. Uwagę o braku tabeli można poczynić także odnośnie do rozdziału trzeciego. Wymieniane w źródłach uposażenie kościoła (ruchome i nieruchome) można było zestawzić wraz z rokiem otrzymania go oraz (w miarę możliwości) jego wartością. Stworzenie takowego zestawienia zdecydowanie ułatwiłoby przedstawienie tendencji do ubożenia parafii na przestrzeni lat.

Najobszerniejszy, czwarty rozdział dotyczy sytuacji ekonomicznej mieszczan knyszyńskich. Na wstępie Autor zaznacza w przypisie, że jest to uzupełniona i poprawiona wersja pracy licencjackiej. Na podstawie lustracji starostwa knyszyńskiego, inwentarzy oraz regestrów poborowych z Archiwum Skarbu Koronnego przedstawiono przychody i wydatki mieszczan. Analiza sytuacji ekonomicznej została sporządzona bardzo dokładnie, co pozwala na ukazanie poziomu zamożności. Zastrzeżenia budzi jednak zasadność umieszczania w monografii poświęconej konfliktom o dziesięcinę tak obszernego rozdziału poświęconego w głównej mierze obciążeniom mieszczan oraz ich dochodom. Sytuacja materialna mieszkańców Knyszyna istotnie stanowi tło dla rozgrywających się sporów, nie jest wszakże przedmiotem odrębnych badań. Skrócona wersja rozdziału czwartego lepiej komponowałaby się jako część rozdziału trzeciego. Zauważalnym mankamentem monografii jest brak indeksu osobowego, który ułatwiłby pracę badaczom zajmującym się historią Podlasia, biografistyką oraz sporządzaniem biogramów do *Polskiego słownika biograficznego*.

Podsumowując, Łukasz Gołaszewski przeprowadził rzetelne badania, choć sposób ich prezentacji niekiedy tematycznie odbiega od zdefiniowanego jako główny przedmiotu monografii. W kwestii zagadnień związanych z sytuacją materialną mieszczan Knyszyna nadmiar refleksji związanych z tematem jedynie pośrednio szkodzi ogólnej narracji i burzy problemową konstrukcję rozdziałów. Przedstawienie uzyskanych danych w formie tabeli pozwoliłoby lepiej wykorzystać temat w kontekście historii gospodarczej i społecznej na płaszczyźnie lokalnej. Zarzuty te nie ujmują jednak wartości monografii. Została ona napisana językiem przejrzystym, a niekiedy z zacięciem polemicznym. Stanowi ciekawe wprowadzenia do tematu konfliktów między mieszkańcami miast królewskich a stanem duchowym.

Joanna Kunigielis
Warszawa